

БОЛОБАН М. А.

Національний медичний університет імені О. О. Богомольця

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КАЛЕНДАРНО-ЧАСОВОЇ ЛЕКСИКИ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

У статті йдеться про загальнотеоретичні засади лінгвокультурологічного й етнолінгвістичного дослідження календарної лексики англійської мови.

Ключові слова: календарна лексика, лінгвокультурологія, етнолінгвістика.

В статье речь идет об общетеоретическом фундаменте лингвокультурологического и этнолингвистического исследования календарной лексики английского языка.

Ключевые слова: календарная лексика, лингвокультурология, этнолингвистика.

The article touches upon the general theoretical background of linguistic cultural and ethnolinguistic researches of the English language calendrical lexicon.

Key words: calendar lexicon, linguoculturology, ethnolinguistics.

Актуальність дослідження. Останнім часом роль англійської мови в світі незмірно зростає, особливо в галузі міжнародної взаємодії та інформаційних технологій. При взаємодії з носіями англійської мови та засвоєнні англійськомовної лексики незалежно від сфери комунікації виникає потреба осмислення та моделювання тих або інших сегментів мовної картини світу в їхній специфіці порівняно з іншими мовами. Особливої уваги заслуговують мовні репрезентації тих сфер буття і свідомості, які пов'язані з найважливішими рисами національного характеру та світосприйняття. До них належать, серед інших, поширені у відповідних країнах та за їхніми межами уявлення про англійську точність і сприйняття часу як грошей у США. У більш загальному вигляді йдеться про образ часу, що поряд зі спільними для всього людства рисами має характеристики, специфічні для певної епохи та культури.

Мета дослідження – узагальнити теоретичні засади студіювання англійської лексики як віддзеркалення уявлень про час і календар.

Об'єкт дослідження – міждисциплінарні поняття часу і календаря та їх мовне віддзеркалення.

Предмет дослідження – теоретичні ідеї з позалінгвістичних і лінгвістичних сфер, які дозволяють визначити особливості втілення в англійськомовній лексиці універсальних та етноспецифічних уявлень носіїв мови про час і календар.

Матеріалом дослідження слугували праці, що висвітлюють поняття часу і календаря і становлять основу лінгвістичного дослідження відповідної лексики.

Наукова новизна дослідження визначається тим, що в ньому вперше систематизовано і проаналізовано теоретичну літературу, яка забезпечує наукову базу для дослідження англійськомовної лексики календарно-часової сфери як динамічного сегменту мовної картини світу та результату тривалого формування в широкому етнокультурному контексті.

Дослідження специфіки світоглядного осмислення та мовного втілення природних ритмів часу потягує передусім вивчити найважливіші узагальнення щодо природничого та філософського розуміння часу. Уявлення про час і простір належать до найфундаментальніших основ людського світосприйняття, мисленнєвого й відтак мовленнєвого членування сприйнятої об'єктивної дійсності. Вони віддзеркалюють спостереження людини над найрізноманітнішими явищами природи (зміна дня і ночі, сезонів року, рух Сонця, Місяця й зірок, зміни в житті рослин і тварин тощо).

Час – одна з найдавніших універсальних категорій буття й концепт свідомості [1:3]. Концепт часу належить до первинних і наявних в усіх мовах світу [2:127], його дослідження дає можливість простежити шляхи взаємодії людини і природи у процесі пізнання світу [Богданова]. Час поряд із простором і числом належить не тільки до найважливіших концептів культури, але й до фундаментальних категорій філософії, природознавства, соціології [3]. Однією з головних властивостей часу виступає **ритм** як відносна повторюваність у русі матерії; саме повторюваність, а не необоротність, була основною ознакою “міфічного часу” [3], останній був організований **циклічно**. За Б. А. Успенським, циклічний час відповідає комологічній свідомості (пор. “космічне мислення” в концепції М. Я. Марра), а лінійний – історичній [4:32–33]. “Концепт времени в системе древнего мировоззрения оказывается чрезвычайно сложным, вобравшим в себя природные, мифические, эпические и религиозные представления. Язык как моделирующая и моделируемая сущность сохраняет эту сложность в выборе способов номинации и семантических мотивировок, понимание которых может дать отличное от современного осознание времени” [5]. “...Концепт времени относится к основополагающим концептам любой культуры и языка, наряду с концептом пространства, так как они являются двумя формами организации

и существования материи и, с точки зрения лингвистики, культурологии, философии и других наук, представляют собой неисчерпаемый источник для исследования” [2:4].

Як підкреслює Є. О. Нільсен, концепт часу неоднорідний, він поєднує уявлення, що належать різним світам – фізичному, духовному, повсякденному, науковому, вербальному, але це не набір і не сума окремих уявлень, а єдність, що синтезує матеріальний (зовнішній) і ідеальний (внутрішній) досвід людини. Час – категорія ще більш абстрактна і складна для осягнення, ніж простір, і вона осмислюється через останній. Простір тому ближчий свідомості й виступає основою мисленневих дій, що він порівняно з часом статичний, тоді як час є максимально абстрагованими змінами. Усвідомлення часу починається з осягнення зміни положення речей у просторі [6:212–213]. Найдавніші уявлення про час репрезентують його у вигляді ланцюжка регулярно повторюваних подій, ситуацій, періодів [1:13]. “Время ... Охватить его мысленным взором – почти то же самое, что раскрыть сущность бытия и ответить на вопрос о смысле жизни. Время – везде и во всем, но при попытке поймать его и дать определение неизменно утекает сквозь пальцы” [7]. Важливо відзначити, що календарні уявлення відносять до прикладів антропоцентричного сприйняття часу; важливим є співвіднесення астрономічних і антропоцентричних часових понять та їх мовних утілень [8]. Існує думка про те, що осмислення часу не тільки відбувається на основі просторових уявлень, але й узагалі можливе лише на основі метафор (детальніше див.: [9]).

Календар належить до найдавніших результатів наукової діяльності людини й відображає етапи накопичення астрономічних знань. В усіх відомих культурах основними хронологічними одиницями (відтинками часу) виступають його природні частини, визначені рухом Землі і небесних світил, а саме день, місяць та рік. Природно, що носії давніх культур не мали сучасного наукового уявлення про рух космічних тіл і орієнтувалися на “наївну” геоцентричну частину світу, до того ж істотною мірою міфологізовану. Первісні космогонії й космології виступають як приклади своєї рідної концентрації міфологічних уявлень про Всесвіт.

Особливої уваги заслуговують первісні уявлення про час і календар. Перша відома нині спроба фіксації ритмів часу, а саме Місяця (стоянка Більцингслебен у Німеччині), має вік понад 300 тис. р., а вже понад 30 тис. р. тому людина регулярно спостерігала і фіксувала рух Місяця (А. Маршак) та інших світил – передусім Сонця (орієнтація неандертальських поховань –

О. П. Окладников) і найяскравіших зірок, а, можливо, й планет (В. Є. Ларичев).

Свідченнями первісної міфологізації небесних об'єктів, на рухові яких ґрунтувалося вимірювання часу, можуть бути а) міфологічні універсалиї астрономічного змісту (культ небесних світил – див. сучасні порівняння й узагальнення Ю. Є. Берьозкіна на фольклорному матеріалі), б) астрономія в первісному мистецтві (образи сузір'їв – В. Є. Ларичев, М. Раппенглюк та ін.), в) спільна для мов різних родин і навіть надродин астрономічна лексика (С. А. Старостін, Ю. Л. Мосенкіс та ін.), г) внутрішня форма астронімів (внутрішня форма поширених у багатьох мовах назв Великої Ведмедиці, Сиріуса як “собачої зірки”, Плеяд як “Семи дівчат”, Оріона як “Небесного мисливця” сягає палеоліту – Ю. О. Карпенко, В. В. Іванов, Ю. Є. Берьозкін та ін.; образи сузір'їв як тварин сягають первісного мисливства).

Слід звернути увагу й на репрезентацію сприйняття часу й календаря у світогляді Стародавнього Сходу.

У Давньому Єгипті було декілька божеств Сонця (ранкове сонце Хепрі, денне – Ра, вечірнє – Атум, що свідчило про сакралізований поділ світлої частини доби), декілька божеств Місяця (Тот, Ях, Хонсу з не зовсім ясними відмінностями функцій), боги окремих планет у різних їхніх фазах (ранковий і вечірній Меркурій, ранкова і вечірня Венера були різними божествами) і численні божества зірок та сузір'їв. Серед останніх особливе місце посідав Сиріус. Богом календаря, обчислень і взагалі знання був бог Місяця Тот, що свідчить про давність і важливість єгипетських спостережень саме за Місяцем. У часи Юлія Цезаря принципи єгипетського календаря були запозичені до давньоримської культури й пізніше справили вплив на календарні традиції європейських народів.

Не менш вагомим був астрономічний компонент і в шумеро-вавилонській міфології, що також формував сакральні-міфологічні уявлення про час та його календарні цикли. У шумерів центральними міфологічними образами були бог неба Ан (що не втручався в дії богів і людей – свідчення про сприйняття неба як нерухомого порівняно зі світилами), бог Місяця Нанна, його син – бог Сонця Уту (мотив породження Сонця Місяцем – свідчення про важливішу міфологічну, а відтак і календарну, роль Місяця порівняно з Сонцем у Шумері, як і в Єгипті) й богиня планети Венери Інана (Інанна). Ті самі образи, але під іншими іменами, були центральними об'єктами культу й у вавилонян (Шамаш “Сонце”, Син “Місяць”, Іштар “Венера”). Астрономічне

походження мають поширені у Вавилоні уявлення про магічність числа 7 (7 рухомих небесних об'єктів. видимих неозброєним оком, – Сонце, Місяць, Меркурій, Венера, Марс, Юпітер, Сатурн; 7 днів однієї фази Місяця, звідки й 7-денний тиждень, 7 видимих зірок Великої Ведмедиці і Плеяд), що в новітні часи дістало й вагому психологічну інтерпретацію (як відщомо, людина оптимально сприймає й запам'ятовує $7+2$ об'єктів – “магічне число Міллера”). У шумеро-вавилонській культурі остаточно оформились і систематизувались уявлення про *зодіак* – 12 сузір'їв, через які проходить Сонце протягом року і кожне з яких виступає небесним покровителем певного місяця. Значна частина назв шумеро-вавилонських сузір'їв має ту саму внутрішню форму, що й сучасні європейські, зокрема й англійські, але деякі відрізняються (наприклад, шумерське *maš-šuhur* буквально “козел-риба” – Козоріг). Богом мудрості, обчислень і культури у вавилонян був Набу – уособлення планети Меркурій.

Давньоіндійський календар у контексті наукової астрономії й міфологічних уявлень розпочав свій розвиток іще від протоіндійської культури Хараппи й Мохенджо-Даро III–II тис. до н.е. (міфологічні малюнки й календарні написи). Календар індійців II–I тис. до н.е. як носіїв індоєвропейських мов цікавий у плані зіставлення (зокрема й мовного) на предмет виявлення індоєвропейської архаїки і специфіки шляхів розвитку.

Календар Стародавнього Китаю також базувався на міфологізованій астрономії. Початки чотирьох сезонів року визначалися рухом певних сузір'їв, як у Месопотамії, Греції та Римі. Головним божеством починаючи від династії Чжоу виступало обожнене небо Тянь, а головним жерцем був сам імператор. Залучення відомостей китайської традиції дозволяє побачити загальнотипологічні закономірності розвитку досліджуваного матеріалу.

У цілому давньосхідні уявлення про час і календар були похідними від поклоніння богам небесних світил (а після виникнення писемності починає істотно впливати й магія письма, поєднана з магією чисел). Такі уявлення справляли неабиякий вплив на греко-римську міфологію, науку й культуру – останні не тільки використовували східний (особливо давньоєгипетський і шумеро-вавилонський) досвід астрономічних спостережень, вимірювання часу й укладання календарів. але й запозичали сакралізовані астрологічні уявлення, поєднуючи їх із своїми власними уявленнями та міфологічними образами й мотивами.

Слід звернути увагу на основні відмінності уявлень про час (і, відповідно, його організацію в культурі – календар) у давніх традиціях

порівняно з сучасними. Ці відмінності пояснюються не тільки браком об'єктивних наукових знань (зокрема, з фізики й астрономії) у носіїв давніх культур, а й – у першу чергу – міфологічним мисленням. Коли носії сучасної цивілізації уявляють час як одновимірний і рівномірний, то в давніх культурах час уявляли як циклічний і нерівномірний. Осередком нерівномірності (пов'язаної з табуванням і сакралізацією) виступали календарні свята, супроводжувані численними ритуалами (нерідко з наслідуванням руху світил, передусім Сонця, різноманітною імітацією форми небесних об'єктів у ритуальних предметах). Особливе значення мали новорічні свята (свята на межі старого і нового років), що відповідали уявленням про розрив циклічного бігу часу й ослаблення космічного порядку наприкінці року (прикладом можуть виступати 5 останніх днів року в давньоєгипетському календарі, новорічне ритуальне приниження царя у вавилонській культурі, Кронії в Давній Греції, Сатурналії в Давньому Римі, Коляда у давніх слов'ян тощо).

Етнолінгвістичне вивчення мовного втілення давніх уявлень про час і календар дає можливість змодельовати не тільки архаїчні космологічні схеми міфів, а й відповідний сегмент мовної картини світу, пов'язаної з першими “наївними” спостереженнями природних явищ. Історичні дослідження як фольклору, так і мови (публікації В. В. Іванова, В. М. Топорова та ін.) засвідчують дуже давнє походження низки календарних понять та їхніх назв.

Досліджуючи мовне відображення часово-календарних уявлень, слід зважати на істотну сакралізацію і часу, і календаря у давньому світосприйнятті, на зв'язок досліджуваних категорій із поняттям циклічно повторюваного свята (загальнокультурологічні аспекти сакралізованого свята висвітлені у працях М. М. Бахтіна, А. Я. Гуревича, Д. В. Панченка та ін.).

Узагальнюючи результати порівняльного дослідження архаїчних уявлень про час, М. Еліаде особливо підкреслював не тільки відмінність магіко-релігійного сприйняття часу від повсякденного, “профанного”, але й також нетотожність “переживання часу” первісною людиною досвідів сучасної західної людини. Дослідник наголошував на неоднорідності, негомогенності часу в давньому сприйнятті.

Висновки. Таким чином, при дослідженні лексики сфери часу і календаря слід зважати на особливості архаїчного світогляду, в умовах якого така лексика формувалася. Адже у слові зберігається мислення

кам'яного віку (Е. Тейлор), слово являє собою згорнутий міф (О. О. Потебня). Основними рисами давнього сприйняття часу і календаря слід вважати його міфологізацію, сакралізацію, співвіднесення з простором у межах єдиної просторово-часової моделі світу, зв'язок із видимими рухами обожнюваних небесних об'єктів (що визначає зв'язок часу і руху), антропоморфізацію, якісну оцінку (з виділенням “гарних” і “поганих” відрізків часу), неоднорідність, циклічність (на противагу сучасній ідеї безповоротності часу), зв'язок із образом свята (синкретичного календарного сакрального дійства). Усі ці особливості тією або іншою мірою може віддзеркалювати історична семантика, зокрема внутрішня форма, і в цілому етимологія лексики розгляданої сфери. Природничі та філософські уявлення про час віддзеркалюються в часово-календарній лексиці кожної мови в контексті мовного оформлення мислення в цілому, первісні уявлення – як доісторична спадщина всіх сучасних мов, давньосхідні – в результаті контактної взаємодії (через греко-римську античність).

ЛІТЕРАТУРА

1. Бансимба М. Концепт ВРЕМЯ в русской, французской и конголезской языковых картинах мира : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 “Общее языкознание” / М. Бансимба ; Южный Федеральный университет. – Ростов-на-Дону, 2007. – 34 с.
2. Афанасьева О. В. Особенности трехслойной структуры концепта времени (на материале английского, испанского и русского языков) / О. В. Афанасьева // III Междунар. Бодуэновские чтения: И. А. Бодуэн де Куртенэ и современные проблемы теоретического и прикладного языкознания: Труды и материалы. – Казань : Изд-во Казанского ун-та, 2006. – Т. 2. – С. 127–129.
3. Богданова С. А. Лингвотеретические основы изучения суточного круга времени в современной русистике / С. А. Богданова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Natural/Vdpu/Movozn/2008_14/article/9.pdf
4. Успенский Б. А. История и семиотика (восприятие времени как семантическая проблема). Статья вторая / Борис Андреевич Успенский // Труды по знаковым системам. – Тарту : Изд-во Тартуского университета, 1989. – Т. 23. – С. 30–36.
5. Чупрына О. Г. Концепт времени в древнем языке и тексте (на материале древнеанглийского языка) // Междунар. конф. “Языковая семантика и образ мира”. – Казань : Казанский гос. университет, 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kcn.ru/tat_ru/science/news/lingv_97/n127.htm
6. Нильсен Е. А. К экспликации концепта “время” в английском языке [Електронний ресурс] / Е. А. Нильсен // Вестник Самарского государственного университета. – 2006. – № 10/2. – С. 211–217. – Режим доступу : http://vestnik.ssu.samara.ru/gum/2006web10-2/yaz/20_Nilsen_mk.pdf
7. Веселкова Н. В. Существует ли социология времени / Н. В. Веселкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.sociology.ru/forum/en-veselkova.html
8. Иванова Т. Концепт “время” и языковые модели времени / Т. Иванова // Проблемы когнитивного и функционального описания русского и болгарского языков. Сборник статей. – Шумен, 2002. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.russian.slavica.org/article140.html>
9. Rubinstein, G. О концептуализации отрезков времени в русском языке / George Rubinstein [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.seelrc.org/glossos/issues/2/rubinstein.pdf>